

Bulu ra Gavhunara eka nhlengeletano ya ntlovelo ya vumakume-nhungu nkombo ya van'waminkavelo

Manghenelo

Xikongomelonkulu xa bangi ya le Xikarhi ya Afrika Dzonga (Banginkulu) iku fikelela ntshamiseko wa minxavo. Hambiswiritano, ntirho wa Banginkulu eka ikhonomi ya tiko wu entile ku tlula ku langutana na milawu ya mafambiselo ya timali tseha. Inflexini ya le hansi leyi tshamisekeke yi tisa xivumbeko lexinene lexi nga na nkoka eka ku kula ka ikhonomi, kambe vulawuri na vurindzi eka swiphemu swin'wana swa swiyenge swatimali na tirhele ra mahakelele (national payment system) swi tiyisisa leswaku ikhonomi ya tiko yi famba kahle. Eka lembe leri hundzeke hi bohekile ku tirha ntirho wa hina eka swiyimo leswi nga tshembisiki no ya mahlweni swi tika. Timakete ta timali ta laha Afrika Dzonga a ti ponanga ku khumbiwa loku nga vangiwa hi ku tsekatsaka ka timakete ta timali loku nga humelela ku nga ri khale naswona hi fanele ku tshama hi veke tihlo ra vukarhi eka makhombo lama nga kona eka ikhonomi ya laha kaya. Hi nkarhi lowu fanaka, hi fenele ku tiyisisa vufambisi lebyinene eka tirhele ra le ndzeni ka Banginkulu. Ndzi mi tisele xiviko lexi namuntlha hi ri exikarhi ka swiyimo swo tsekatsaka swa ikhonomi.

Namuntlha hi humesa Xiviko xa Ikhonomi xa lembe na lembe (*Annual Economic Report*) lexi katsaka migingiriko eka ikhonomi ya laha kaya na ya matiko ya tinxaka-xaka eka lembe leri hundzeke. Kahle-kahle hi humesela erivaleni migingiriko-nkulu leyi khumbaka mintirho yo vumbiwa ka milawu ya mafambiselo ya timali. Bulu leri ri langutane ngopfu na mintirhonkulu ya Banginkulu, leyi katsaka milawu ya mafambiselo ya timali na ku vumbiwa ka yona, vulawuri bya minkwama ya nsuku na timali ta matiko yale handle, timhaka ta ntshamiseko wa swatimali na tirhelo ra mahakelele ya tiko na vulawuri na vurindzi bya tibangi, ntirhisano na vamatiko na mafambiselo ya le ndzeni ka Banginkulu.

Milawu ya mafambiselo ya timali ta tiko

Lembe leri hundzeke ri vile na minthlonthlo eka mafambisele ya timali ta tiko. Tanihi laha ndzi nga vika hi n'wheti ya Mhawuri lembe leri hundzeke, leswaku ntshikelelo wa inflexini awu sungurile ku va kona, naswona wu ta hi matimba lamakulu. Hi n'wheti ya N'wendzambahala 2006, nhlayo-xikarhi ya lembe na lembe ya inflexini ya CPIX yi vile 5,0 wa tiphesente loko yi pimanisiwa na 3,7 wa tiphesente hi n'wheti ya Dzivamisoko ya lembe rero. Inflexini yi tshamile ya ha ri exikarhi ka mpimanyeto lowu vekiweke tihlo ku fikela n'wheti ya Dzivamisoko loko yi ndlandlamuka ku suka eka 5,5 wa tiphesente eka n'wheti leyi hundzeke ku fika eka 6,3 wa tiphesente. Ku sukela kwalano inflexini yi tshame yi ri ehandle ka mpimanyeto lowu vekiweke tihlo. Emasungulweni ntshikelelo lowunkulu a wu huma eka swakudya na mafurha ya swo famba (petrolo), kambe sweswi ku na vumboni lebyi kombaka leswaku swivangelo swa ntshikelelo lowu swi hangalakile, swi katsa na tihakelo ta vukorhokeri.

Komiti ya mafambisele ya swa timali (MPC) yi angurile eka leswi a swi humelela hi ku tlakusa ntswalonkulu hi 50 wa minkutlunya hi n'wheti ya Khotavuxika 2006, ku ri ntlakuso wo sungula hi mpfhuka wa lembe ra 2002. Ntlakuso lowu wu landzele hi min'wana mitlakuso ya 50 wa mikutlunya eka minhlengeletano ya MPC leyi landzeleke hi lembe ra 2006. Hi n'wheti ya N'wendzambahala 2006 ntswalonkulu a wu tlakukile ku fika eka 9 wa tiphesente.

Ntshikelelo lowu wa inflexini a wu huma ematikweni ya le handle na laha kaya. Eka misava hinkwayo migingiriko ya swa ikhonomi yi yile emahlweni yi tlakuka leswi vangeke leswaku tihakelo ta mafurha na swakudya swi tlakuka, leswi swi nga va na ntshikelelo eka minxavo ya swakudya na petrolo laha kaya. Minxavo ya swakudya na petrolo hi swona leswi nga va na ntshikelelo eku tlakukeni ka inflexini elembeni ra 2006.

Hi n'wheti ya Mhawuri lembe leri hundzeke nxavo wa mafurha wu tlakukile wu lava ku fika eka 80 wa tidolara ta Amerika hi barele. Ntlakuko lowu wu vangiwele hi ku xaviwa ngopfu emisaveni hinkwayo, ku kanganyisiwa ka mphakelo eka matiko yo hlaya na ku pfumaleka ka ntshamiseko hikwalaho ka swa mafumele. Nxavo wa swakudya nawona wu vile na ku kanganyisiwa hi swa misava hinkwayo. Dyandza ematikweni yo hlayanyana na ku ya emahlweni ku hambukerisiwa ntshovelo wa le masin'wini, ngopfu-ngopfu koroni, mabele na chukele, eka ku endla mafurha ya swo famba leswi swi vuriwaka bio-fuels, swi hoxile xandla eka xiyimo lexi. Afrika Dzonga a ri ponanga eka swiyimo leswi, naswona loko ku tekiwa dyandza eka tindhawu to karhi, swi engeterile ku kula ka nxavo wa swakudya, ngopfu-ngopfu nxavo wa nyama na mavele. Hi tin'wheti ta Nhlangua na Hukuri, nxavo wa nyama wu tlakuke hi 20 wa tiphesente, kasi wa koroni wona wu tlakuke hi 6 wa tiphesente.

Hambileswi inflexini ya matiko ya misava yi nga eka swiyimo leswi lawulekaka, mintshikelelo leyi humaka eka leswi vuriweke laha henhla yi vangela leswaku milawu ya mafambisele ya swa timali yi tshama yi ri leyi tshinyaka eka matiko yo hlaya.

Laha kaya, komiti ya mafambisele ya swa timali (MPC) yi ya emahlweni yi chavisiwa hi ku tlakuka ka leswi vaaki va xavaka ha kona na hi laha va lombiwaka timali ha kona. Hi hafu ya vumbirhi ya lembe ra 2006, matirhisele ya mali hi vaaki ya yile emahlweni ya tlakuka hi 7 wa tiphesente hi lembe naswona mimpimo yo hlaya a yi komba ku ya emahlweni ka vatirhisi va timali hambileswi mafambisele ya swa timali a ya ri lawa ya kombaka ku tshinya. Loko lembe ri ya eku heleni, ku xaviwa ka mimovha a swi komba ku hunguteka, ngopfu-ngopfu mimovha yo rhwala vanhu. Nhlholotelonkulu wo tirhisa mali hi vaaki a ku ri hikwalaho ka ku olova ko lombamba mali.

Matimba ya rhandi ya xiviri ya hungutekile hi 15 wa tiphesente (loko yi katsiwa na timali to karhi) ku sukela hi n'wheti ta Mudyaxihi ku fika hi n'wheti ya Mhawuri 2006. Ncicaniso wa rhandi wu hoxile xandla eka malangutelelo ya inflexini. Kambe ku xaviselana hi rhandi a swi ri hi vukhetha hambileswi tihakelo ta tiko eka matiko ya le handle ti tlheleke ti kula. Kambe tihakelo ta vamatiko ta minkavelo laha tikweni ti swi kotile ku pfuneta.

A hi hinkwaswo leswi a swi chaviseta malangutelelo ya inflexini. Tihakelo ta vatirhi na matirhisele ya timali hi mfumu, swi yile emahlweni swi seketela matirhisele ya swa timali laha tikweni hambileswi ikhonomi a yi ri karhi yi kula hi matimba kambe yi nga tekiwi yi ri eku kuleni ku tlula hi laha yi nga kotaka ha kona.

Eka tin'wheti timbirhi to sungula ta lembe ra 2007 nxavo wa oyili wa misava wu hungutekile hi matimba, leswi swi vange leswaku tihakelo ta Oyili yimbisi ya Brent crude oil, yi enhla ku fika eka 51 wa tidolara ta Amerika hi berele hi n'wheti ya Nsunguti. Leswi swi vangele leswaku malangutelelo ya nxavo na inflexini ya hungutiwa naswona a ku ri na swikombiso swa ku hunguteka ka matirhisele ya timali hi vaaki, ngopfu maxavele ya mimovha yo rhwala vanhu. Komiti ya MPC ya swi tiva leswaku swi teka nkarhi leswaku ntshikelelo wa ntlakuso wa mintswalo wu hunguta minxavo. Hambileswi minxungeto yo

tlakuka ka inflexini a ya ha ri kona, ntshamiseko wa ncicaniso wa rhandi, matirhisele ya vukheta ya timali hi mfumu na ku langutela loku antswaka ka inflexini swi vangile leswaku komiti ya inflexini yi nga tlakusi ntswalonkulu.

Enhlengeletanini leyi nga va kona ya MPC hi n'wheti ya Khotavuxika 2007, malangutelelo ya inflexini a ya hundzukile ya bihile nakambe hambileswi ntswalonkulu a wu engeteriwile eka tinhlengeletano leti hundzeke, hi vuxoko-xoko lebyi abyiri kona eka nkarhi wolowo, vaaki va yile emahlweni no tirhisa mali ngopfu nakambe a va lomba mali hi matimba. Ntirhiso lowu na vulombisi lebyi swi engeteleke hi 7 wa tiphesente na 26 wa tiphesente hi ku landzelelana. Minxavo ya mafurha eka timakete ta misava yi yile emahlweni yi ndlandlamuka ku fika eka 78 wa tidolara ta Amerika hi berele hi n'wheti ya Mawuwani. Ntshikelelo wa nxavo wa mafurha a wu va nga ri na matimba ngopfu hikuva ncicaniso wa rhandi a wu tshamisekile. Kambe loko inflexini yi tlhele yi tlula mpimanyeto lowu vekiweke tihlo, ku vile na swo karhi leswi xungetaka ku ya emahlweni ka inflexini yi kula. Leswi swi vange leswaku tihakelo ta vatirhi ti engeteriwa hi leswi malangutelelo ya inflexini a ya ya emahlweni ya biha. Komiti ya MPC yi boheke ku tlhela yi tlakusa ntswalonkulu eka tinhlengeletano ta Khotavuxika na Mhawuri lembe ra 2007. Eka nhlengeletano ya Mhawuri, hasa-hasa eka mintshamiseko ya swatimali ya misava a yi sungurile. Enkarhini wa nhlengeletano leyi, a swi nga si humela erivaleni leswaku hasa-hasa leyi yi ta helela eka mintshamiseko ya swatimali kumbe yi ta chavisa ku kula ka ikhonomi laha kaya kumbe ehandle. Komiti yi tekile xiboho xo veka tihlo eka inflexini no veka tihlo eka minthlothlo leyi nga ni xandla eka ku langutela inflexini.

Ku tlulela halaya ka inflexini (inflexini yi hundza tinhlayo leti vekiweke tihlo ta le xikarhi ka 3 na 6 wa tiphesente) swi voniwa tanihi ku vuyeriwa endzaku ka milawu ya mafambisele ya swa timali. Hambiswiritano, swivangelo leswi nga endla leswaku inflexini yi tlulela ehenhla a swi le mavokweni ya mafambisele ya swa timali. Ha swi tiva swivangelo leswi na leswaku swi na xandla eka malangutelelo ya inflexini. Vulanguteleri bya Banginkulu byi vula leswaku inflexini yi ta tlhela yi vuyela eka nhlayo-xikarhi leyi yi vekiweke tihlo eka hafu ya vumbirhi ya lembe leri taka, naswona mafambisele ya swatimali ya ta ya emahlweni ku fikelela leswi.

Mintirho eka timakete ta timali

Ku tiyisisa leswaku ku pfuxetiwa ka milawu ya mafambisele ya timali swi fambisana na leswi vuriweke hi MPC, Banginkulu yi kotile ku tshama yi ri na mali ya siku na siku leyi lavekaka etimakete ta timali ya kwalomu ka xikarhi ka R10 na R15 wa mabilyoni. Banginkulu yi tlhele yi kota ku engetela nxaxamelo wa swo khomisa eka mintirho ya yona ya vulombisi. Ku sukela hi siku ra 23 Mudyaxihi 2007, mintlawwa yimbirhi swikhomisi yi amukeriwile. Ntlawa wo sungula wa swikhomiso wu katsa swikweleti swa mfumu (bonds and treasury bills), swikweleti swa bangi ya varimi (Land Bank bills) na swikhomisi swa Banginkulu (SARB debentures). Ntlawa lowutshwa wa vumbirhi wa swikhomisi wu katsa vumbhoni bya swikweleti lebyi ngenisiweke eka ntsengo wa All Bond Index ya Bond Exchange of South Africa. Valombi lava tirhisaka mintlawwa leyi va fanele ku humesa vutiyisisi bya le henhlanya.

Hi ku tirhisana na van'wana etimakete, Banginkulu yi lungisile ku kayivela loku a ku ri kona eka ntswalo lowu vuriwaka South African Overnight Interbank Average (Saonia). Ntswalo wa Saonia wu siviwile hi lowu vuriwaka South African Benchmark Overnight rate (Sabor), lowu nga tshembheka eka minxavo hi ku angarhela ku tlula lowo sungula.

Ku ndlandlamuka ni mafambiselo ya nkhwama wa timali ta le handle ka tiko

Banginkulu yi yile emahlweni ni ku ndlandlamuxa nkhwama wa ximfumu wa timali ta le handle ka tiko. Nsuku ni timali ta le handle ka tiko swi tlakukile ku sukela eka US\$23 wa mabilyoni ekuheleni ka n'wheti ya Nyenyankulu hi lembe ra 2006 ku ya fika eka US\$29.8 wa mabilyoni eku heleni ka Mhawuri 2007. Xiyimo xa misava xa mpfelelo wa swa timali lowu kuceteriweke hi leswi yi hakeleke US\$1 bilyoni ya xikweleti xo hlanganela lexi endliweke hi lembe ra 2004, xi tlakukile ku suka eka US\$19,5 wa mabilyoni ku fika US\$27,4 wa mabilyoni eka nkarhi lowu fanaka. Ku hakela loku nkarhi wu nga si fika ka vuyerisa naswona swikombisile vonene lerinene eka vatirhisani-kulorhi na timakete. Tanihi leswi vankwama wa swa timali ta tiko va ha ku xavaka swikweleti leswi hakeriweka hi timali ta le handle ka tiko, ku hakela ka xikweleti nkarhi wu nga si fika a ya ri makungu yaku hunguta ku tsekatseka ka tiko hi tihlo ra le handle.

Mhaka leyi tshamaka ya ha vekiwile tihlo swinene, iku ololoxa vuswikoti bya mafambiselo ya timali ta le handle ta Banginkulu. Loko ha ha ri eka mhaka leyi, Banginkulu yi tirhisana swinene na Banginkulu ya misava (World Bank) ehansi ka nseketelo wa nongonoko wa tibanginkulu ta matiko lowu vuriwaka Reserve Assets Management. Ku engetela vuswikoti i mhaka ya nkoka eka migingiriko leyi, naswona Banginkulu yi yile emahlweni ni ku endla vuvukisi hi ku dyondzisa vatirhi lava tirhanaka ni timali ta tiko tale handle ni malawulelo ya makhombo lawa ma nga tshukaka ma tile. Tlhandla-kambirhi migingiriko ya vuvukisi yi tlhele yi kambisisiwa naswona matirhelo ya ximfumu ya antswisiwile hi ku simeka komiti ya mafambiselo ya timali ta le handle.

Banginkulu na vankwama wa timali ta tiko va yile emahlweni va tiyisa ntirhisano wa vona eka ku ndlandlamuxa nkhwama wa timali ta le handle ka tiko ni malawulelo ya mpfelelo wa timali. Vankwama wa timali ta tiko va pfunile ku hunguta mpfelelo wa timali lowu a wu endliwile hi leswi Banginkulu yi xaveke timali tale handle ka tiko, naswona eku heleni ka Mawuwani 2007, mali leyi vekiweke yo hlawuleka hi vankwama wa timali ta tiko laha Bangini, ku katsa ni ntswalo lowu hlayisiweke swi endlile R54,5 wa mabilyoni. Ntwanano wa ximunhu wu fikeleriweke leswaku mali leyi kayivelaka eka Gold and Foreign Exchange Contingency Reserve Account (GFECRA) yi ta hakerisiwa hi ndlela yo karhi. Banginkulu ni vankwama wa timali ta tiko va twananile leswaku eka nkarhi lowu taka, ntswalo lowu kumiweke kumbe xiyimo xa ku lahlekeriwa leswi nga ni nhlohlotelo eka mpfelelo eka timakete ta timali swi ta tshama swi hakeriwa. Maendlelo lawa ya ta hunguta ku famba-famba ka timali exikarhi ka Banginkulu na vankwama wa timali ta tiko naswona swi ta vevukisa ku khumbhiwa ka mpfelelo eka timakete ta timali. Ehansi ka maendlelo lawa Banginkulu yi hundziserile R319,3 wa mabilyoni ku katsa na ntswalo eka nkhwama wa timali ta tiko ku ri ku hakela xikweleti xa GFECRA xa 31 Nyenyankulu 2006.

Mphakelo wa mali

Mintirho yo lwa na timali ta maphepha ta vukanganyisi yi ya mahlweni no tiyisisa leswaku ku na mali leyi amukelekaka tsena. Swilaveko swo humesa nakambe mali ya maphepha swi antswisiwile ku tisa tsena mali ya xiviri no sivela timali ta vukanganyisi.

Hi ku tirhisana na tibangi, ku simekiwile xiyenge xo sungula xa tirhelo ro fambisa timali leri hlanganeke (Integrated Cash Management System). Tirhelo leri ri nga swi kota ku antswisa mafambiselo ya timali ta tiko (National Cash Management System) no hunguta ku durheriwa loko ku tiyisisiwa leswaku mali ya fikeleriwa hi vaaki.

Banginkulu, vahlengeleti va mahungu ya swamakhombo eka xiyenge xa vubangi xa laha Afrika Dzonga, tibangi, vatleketli va timali na maphorisa ya Afrika Dzonga va simekile no heta nongonoko wo kombeta no hunguta khombo hi xihatla eka timali leswi vuriwaka Cash Risk Identification and Mitigation programme. Nongonoko lowu wu kombeta vuhlayiseki lebyi lavekaka eka xiyenge xa vufambisi bya mali ku hunguta vugevenga byo vutlela mimovha yo tleketla mali na vukhamba byale tibangini, naswona sweswi ku le ku burisaneni na mihlangano ya vatrhi na vayimeri va vona. Vuhlayiseki lebyi lavekaka byi tlhela byi hoxiwa eka milawu hi Holobye wa Vusirheleri na Vuhlayiseki.

Tirhelo ra mahakelelo ya tiko

Ntsengo wa mali leyi hakeriwaka hi ku tirhisa tirhelo leri vuriwaka South African Multiple Option Settlement (SAMOS) wu fikile eka nhlayo ya le henhla ya minkarhi hinkwayo ya R5,6 wa mabiliyoni-biliyoni hi n'wheti ya Mawuwani 2007, leswi vulaka kwalomu ka R280 wa mabiliyoni hi siku. Nhlayo leyi yi katsa tihakelo leti humaka eka timakete ta van'waminkavelo (equity) na ta va vulombisi (bonds). Hi lembe ra 2006 na 2007, kwalomu ka 90 wa tipesente ta mali leyi hakeriwaka hi ku tirhisa tirhelo ra SAMOS yi hakeriwile nkarhi wolowo siku rolero. Kasi 10 wa tipesente leti saleke tona leyi humaka eka swiyenge swa mabindzu yo xavisa hi xitalo yi hakeriwile ni madyambu.

Xileriso xa matikhomele eka lava tirhisaka na lava nyikaka vukorhokeri eka tirhelo leri vuriwaka payment system va ta sungula ku tirha laha lembeni ra 2007. Hi n'wheti ya Mudyaxixhi 2007, Banginkulu yi tlhele yi sungula ku languta vuxokoxoko bya lava tirhisaka tirhelo ra national payment system kambe va nga ri tibangi. Ku langutisisiwiwe ngopfu eka lava tirhelo ro herisa tihakelelo na leswi va tirhisaka xiswona.

Endzhaku ka loko ku simekiwile National Credit Act ya 2007, National Payment System Act ya 1998 na yona yi nciciwile. Ku ncica loko ku sivele ku hlawuriwa swi nga ri nawini ka tihakelo swi tlhela swi hlakulela ku simekiwa ka gondzo ra tihakelo to karhi leti nga hakeriwaka ku ya hi swileriso leswi nga landzelelaniki.

Ntshamiseko eka xiyenge xa swatimali

Hi ku seketela xikongomelo xo fikelela ntshamiseko wa minxavo, Banginkulu yi lava ku humesela erivaleni ku tsandzeka loku nga vaka kona eka xiyenge xa swatimali no veka tihlo eka makhombo lawa nga vaka kona loko ko kavanyetiwa mintirho ya xiyenge xa swatimali. Hi ku tirhisa vukambisisi bya swikombiso swa tirhelo ra kahle ra timali swo hambana-hambana. Xiyenge xa swatimali xa hoyozeriwa hi ku va lexi enetisaka.

Banginkulu yi tlhele yi kuma leswaku vulawuri bya swatimali nabyona hi lebyi enetisaka loko ku tirhisiwa 12 wa swilaveko swa swatimali leswi enetisaka leswi nga vekiwa hi nhlengeletano ya tshamiseko wa swatimali eka Bank of International Settlement (BIS), Financial Stability Forum ya BIS. Yin'wana ya mintlhotlho eka vulawuri bya swatimali yi tshama yi ri kona, leswi swi katsa leswi swi tisiwaka hi National Credit act, ku tumbuluxiwa ka vusirheleri bya swa vuvukisi (deposit insurance scheme), ku langutisisiwa vuxirho eka leswi vuriwaka South Africa's Financial Action Task Force, pphumba ro tisa vavukisi va ti hedge fund eka vulawuri lebyi nga kona, na ku simekiwa ka mafambisele ya tibangi ya Basel II ku sukela hi siku ra 1 Nsunguti 2008.

Hi kutirhisana na lava khumbekaka eka ntshamiseko wa minxavo, Banginkulu yi yisile emahlweni magoza ya yona yo lungiselela no tshama yi ri na tindlela ta ndzindza-

khombo na ta malawulele ya swirilo ku kota ku angula eka swiyimo so biha. Eka lembe leri nga eku kambisisiweni, pfhumba ro kambela vuswikoti byo yisa ntirho emahlweni loko ku vile na xiyimo xa khombo, xi simekiwile ku lungiselela xiyenge xa swatimali. Banginkulu yi tlhele yi va kona eka ntirho wo xaxameta wa International Monetary Fund (IMF), lowui kongomisiweke eku hlulukisiweni ka vuswikoti bya matiko ku xaxameta swikombiso swa tirhelo ra swatimali leswi enetisaka no veka tihlo eka swatimali.

Malawulelo na vurindzi bya tibangi

Banginkulu yi ni vutihlamuleri byo tiyisisa leswaku malawulelo ya swa timali ni xiyimo xa milawu laha tikweni swi tshama swi ri eka xiyimo lexi fanaka ni xa matiko ya tinxaka-xaka. Xikongomelonkulu xi tshama xa ha ri ku tiyimisela ku sungula ku tirhisa matirhelo ya Basel II. Kungu ro sungula ku tirhisa matirhelo lawa a ri kongomisiwanga ntsena eka ku hundzuluxa swin'wana swa matirhelo, kambe ku endla leswaku tirhelo ra Basel II ri sungula ku tirhisiwa kahle hi siku ra 1 Nsunguti 2008.

Ku rhurheriwa ka tirhelo ra Basel II swi endlile leswaku ku va ni nhlohotelo lowukulu eku vulavurisaneni ni tibangi. Ku vulavurisanana loko ku katsile ku endzela tibangi hi vatirhi va Banginkulu, swikombelo ni matirhelo yo karhi ku endlela leswaku ku kambisisiwa ku khumbhiwa hi tirhelo ra Basel II ku fikelela vekiweke ka nhundzu wa tibangi, xikan'we ni ku khoma minhlangano yo kambisisa ku tilulamisela ka tibangi.

Hi ku landzelela swilaveko leswintshwa eka vandla ra vubangi na nhluvuko wa timakete, ni ku tekela enhlokweni maendlelo ya Basel II, mpfapfarhuto wa nawumbisi wu pasisiwile hi komiti yo hundzuluxa nawu wa Banginkulu hi n'wheti ya Hukuri 2006. Vuyingiseri epalamendhe bya mpfapfarhuto wa nawumbisi byi vile kona exikarhi ka nhweti ya Khotavuxika 2007. Nawumbisi lowu ehleketeriwa ku va nawu eku heleni ka lembe, naswona wu ta sungula ku tirha hi siku ra 1 Nsunguti 2008. Swinawana mayelano ni tibangi swi kambisisiwile hi vutalo leswaku swifikelela swiringanelo swa Basel II ku endlela leswaku tibangi ta Afrika Dzonga ti va ni mavonelo hinkwawo lama tisiwaka hi Basel II.

Nkambisiso wa vuswikoti byo landzelela milawu ni komiti ya Basel II eka 25 wa migingiriko ya marindzelo ya tibangi wu fikile emakumu hi n'wheti ya Nhlangua 2006. Hi ku landzelela nkambisio lowu, swilaveko leswi pfumalekaka swi vekiwile erivaleni, naswona varindzi va le ku sunguleni ku tirhisa matirhelo lama antswisiweke laha swi faneleke. Loko swi fanela, nawu wa Banginkulu wa 1990 na swinawana swa wona, wu ta hundzuluxiwa ku fikelela vurindzi lebyinene.

Eka nkarhi lowu wa ku kambisisa xiyimo xa vuswikoti ku landzelela milawu eka vandla ra vubangi ni ku sivela vukungundzwana bya swa timali na ku lwisana ni vuxenga-tiko swi vile leswi tekeriwaka enhlokweni swinene. Kwalomu ka 40 wa mabindzu lawa ya hleketeriwaka vumbabva eka mintirho ya vubangi ya le ku lavisisiweni.

Ntirhisano na matiko ya tinxaka-nxaka

Afrika Dzonga ri sungurile vurhangeri bya ntlawa wa G-20 bya lembe ra 2007, laha Banginkulu na vankwama wa timali ta tiko va tirhisana swin'we ku katsakanya migingiriko leyi. Nhlanguano wa G-20 wu katsa tiikhonomi ta matiko lawa ya hluvukeke swinene ni matiko lawa sungulaka ku ti kombisa ku hluvuka etimakete. Ku khomiwile minhlangano mimbirhi ya G-20, wun'we ePitori na un'wana eDurban, ni ku kanerisana kambirhi hi malawulelo ya Afrika loko khomiweke xikan'we ni vurhangeri bya G-20.

Nkarhi wa hina tanihi vini va kaya wu ta fikelerisa laha vaHolobye va swatimali va G-20 na vaGavhunara va tibangulu va nga ta khoma nhlengeletano eka xifundzha xa Kapa vupeladyambu hi masiku ya 17-18 Hukuri 2007. Timhaka ta vufambisi leti nga ta xopaxopiwa tikatsa ku hundzuluka eka mavandla ya Bretton Woods (IMF na World Bank), ku xaviwa ka swicelwa swa misava na xiyimo lexi tshamisekeke xa swa timali, na swa nhluvukiso ni ku kula hi tirhiselo ra timali hi mfumu. Tinhlokomhaka leti ti fana na leti ku nga kanerisiwa hi tona eka ku kanerisa loku nga khomeriwa eBrazil, Amerika na le Turkey eku sunguleni ka lembe leri.

Vuxaka bya Banginkulu ni matiko ya tinxaka-xaka swi tshama swa ha ri ni xikongomelo xo tiyisa ntirhisano ni tibanginkulu ta matiko ya tinxaka-xaka ni minhlangano leyikulu ya matiko lawa. Ku langutiwa swinene eka tikonkulu ra Afrika laha ku tshikelelaka swinene eka xifundzhankulu xa SADC laha xikongomelo ku nga ku hlanganisa matiko ya le dzongeni wa Afrika. Banginkulu yi ta ya emahlweni ni ku va murhangeri eka komiti ya vagavhunara va tibanginkulu (CCBG) ta SADC.

Eka ntirho lowu tanihi murhangeri wa makungu ya tirhelo ra mahakelelo eSADC, ehansi ka CCBG, Banginkulu yi yile emahlweni ni ku ngenisa tirhelo ra ximasiku-lawu ni ku endla leswaku ku va ni ku tirhisa lokunene eka mahakelelo eSADC. Ku fikela sweswi makungu lawu ya kongomisiwile eka ku tirhisa mahakelelo ya xikan'we-kan'we hinkarhi wolowo, ni ku tiyisisa ku hakela kunga nghenelelanga munhu wa nyama. Magoza lamakulu ya tekiwile emhakeni leyi naswona mhaka leyi sweswi ku nga kongomaniwa na yona yi le tindzhawini leti fanaka ni marhumelelo ya timali, ku hunguta khombo leri nga vaka kona eka mahakelelo ya le mabindzwini, ku tiyisisa mahakelelo ya swiphemu swa vun'winyi etikhamphanini na ku kurisa vuswikoti bya vutlhoma tihlo eka mintirho ya vuhakerisi. Ku ta yisiwa emahlweni ku pfuneta ematikweni ya Democratic Republic of Congo ni le Madagascar hi xikongomelo xo kunguhata ku hluvukisa mahakelelo ematikweni lawu.

Banginkulu yi ya emahlweni no va kona eka mintirho ya BIS. Ku va kona no hoxa xandla ka Banginkulu eka leswi vuriwaka Foreign Exchange settlement Risk Subgroup of the BIS Committee on Payment and Settlement Systems swi endle leswaku Banginkulu yi tshama yi lemukile hi minhluvuko leyi seketelaka tirhelo lerinene.

Ku tirhisana na tibanginkulu ta matiko man'wana swiendlile leswaku ku fikeleriwa mintwanano ni tibanginkulu ta China na Peru eka lembe leri hundzeke. Ntlhandlakambirhi Banginkulu yi amukerile vuendzi byo hlayanyana lebyi a byi suka eka tibanginkulu tin'wana ta matiko man'wana leswi nga endla leswaku ku va ni ku vulavurisana ka ntikelo.

Banginkulu yi swikotile ku hlayisa vuxaka bya yona ni minhlangano ya tinxaka-nxaka leyikulu. Ku tirhisana ka hina na va IMF na Banginkulu ya Misava swi endlile leswaku ku va ni ku dyondzisa lo ku khomiweke swin'we ni kholichi ya Banginkulu hi lembe ra 2007. Leswi swi ta amukela vanhu hinkwavo lava humaka eka tibanginkulu ta tikonkulu ra Afrika ni vatirhela mfumu va tindzawulo ta timali.

Mafambiselo ya le ndzeni ka Banginkulu

Xiviko xa lembe na lembe xa Banginkulu xi nyikiwile van'waminkavelo ku nga si sungula nhlengeletano leyi. Mali hinkwayo ya Banginkulu yi komba ku tlakuka ku suka eka R168 mabiliyoni emahelweni ya n'wheti ya Nyenyankulu 2006 ku fika eka

R220 mabilyoni ku hela ka n'wheti ya Nyenyankulu 2007. Ku tlakuka loku ku vangiwile ngopfu hi ku engeteleka ka nkwama wa timali ta matiko ya le handle na nsuku, leswi nga tlakuka hikwalaho ka ku engeteleka ka mali leyi humaka eka mfumu, ku tlakuka ka mali leyi nga ku rhendzelekeni na mali leyi kumekeke hi vucincanisi bya timali. Ku cinca loku nga va kona ku vonaka eka ku tlakuka ka nkwama wa wa timali ta matiko ya le handle na nsuku. Leswi swi vonaka hi ku kula ka GFECRA.

Mbuyelo loko ku nga si kokiwa xibalo xa Banginkulu wu tlakuke ku suka eka R1 038 wa mamilyoni eka lembe ximali leri nga hundza ku ya eka 2 907 wa mamilyoni wa rirhandi eka lembe ximali leri nga fika makumu hi siku ra 31 ta Nyenyankulu 2007. Mali leyi nga tirhisiwa eka mpimanyeto wa Banginkulu eka lembe ximali leri, yi fika eka ntsengo wa R1 879 wa mamilyoni, loko yi fananisiwa na leyi nga tirhisiwa ya R1 658 wa mamilyoni eka lembe ximali ku fikela ti 31 Nyenyankulu 2007. Leswi swi kombisa ku tlakuka hi 13,3 wa tiphesente eka mpimanyeto wa mali leyi tirhisiwaka loko swi fananisiwa na leyi nga tirha eka lembe ximali leri nga hundza. Ku tlakuka loku ku vangiwile hi ku tala ka ntirho na ku durha ka ku kandziyisa timali letinthswa.

Mune wa tikhampani leti seketelaka hi Banginkulu ti kotile ku fikelela swikongomelo swa tona eka lembe ximali leri hundzeke. Endzaku ko lavisisa swiviko swa tikhampani leti hi vurhangeri (board) bya valavisisi va Banginkulu na va le handle, Banginkulu ya enetiseka leswaku tikhampani leti ti fambisiwa ku ya hi milawu leyi nga vekiwa. Mimbuyelo ya tikhampani leti yi hlanganisiwile no tlhela yi vikiwa kun'we na ya Banginkulu etibukwini ta timali.

Banginkulu yi yile mahlweni na ku xavisa minkavelo hi ku tirhisa tindlela ta le rivaleni kumbe ta ntolovelu. Hi lembe ximali leri nga fika makumu hi siku ra 31 Nyenyankulu 2007, 24 wa swikombelo swa 94 700 wa minkavelo ya Banginkulu yi xavisiwile hi nxavo wa nhlayo-xikarhi ya R1, 90 hi nkavelo. Hi siku ra 31 Nyenyankulu 2007, Banginkulu a yi ri na 612 wa van'waminkavelo lava tsarisiweke kambe loko ku fika siku ra 31 Mhawuri nhlayo leyi yi tlakukile ku ya fika eka 630.

Banginkulu yi langutise vufambisi byo lawula makhombo no papalata swirhalanganyi tanihi vufambiselobya nkoka. Leswi swi endle leswaku ku simekiwa vufambisi byo pfuna ku papalata no lemukisa swiyimo swa khombo (Risk Management Committee), RMC hi ku komisa. RMC yi rhangela hi Xandla xa Gavhunara na mune wa vafambisinkulu va Banginkulu.

Makungu yo yisa emahlweni ntirho (Business Continuity Planning) ya Banginkulu ya vumbiwile laha sweswi ku nga ku endliweni ka swikambelo swa tindlela leti nga kunguhatiwa. Ku thlele ku endliwa tindlela to lavana na vuxoko-xoko byo karhi loko ko tshika ku ve na khombo ro lahlekeriwa kumbe makhombo man'wana lawa ya nga welaka tihofisinkulu ta Banginkulu.

Nakambe ku pasisiwile ku simekiwa ka tirhele leri vuriwaka enterprise resource planning solution eBangini, laha tirhele leri faneleke se ri nga hlawuriwa. Tirhele leri ri siva xivandla xa matirhele ya khale no tlhela ri hlanganisa vuxoko-xoko hinkwabyo bya Banginkulu lebyi lavekaka eka ndhawu yin'we.

Banginkulu yi ya mahlweni yi hlayisa no antswisa miako ya yona no engetela laha ku nga fanela kunga ri ku hlayisa nkoka wa nhundzu ya Banginkulu ntsena, kambe na ku hlayisa ndhavuko wa tiko no seketela pfhumba ro hluvukisa ka madoroba loko swi koteka. Kuna

mintirho yo pfuxeta muako etihofisinkulu na le ka marhavi ePretoria North, Joni na le Cape Town. Kuna makungu yo endla rhavi lerinthswa eBloemfontein, kasi nakambe kuna makungu yo pfuxa miako ya marhavi ya le East London na le Port Elizabeth hi xikongomelo xo hlayisa matimu ya miako leyi.

Ku hlengeleta ka mintirho ya vutshila bya swifaniso etihofisini swa pfuna ku hlayisa vuswikoti byo karhi bya vutshila. Eka malembe yo tlula 53 laha Banginkulu yi nga sungula kona ku hlengeleta swifaniso swa vutshila, yi kote ku kurisa vutshila bya vanhu vo karhi. Buku leyi kombisaka ku tlula 600 wa swifaniso swa vutshila yi hangalasiwile eka Hofisinkulu, eka marhavi hinkwawo na Kholichi ya Banginkulu eku sunguleni ka n'wheti leyi naswona ku na ku tshembha ka leswaku buku leyi yi ta pfuna eka ku tlakusa xiyimo xa vuthsila.

Banginkulu yi ya mahlweni na mintirho yo hlayisa vatirhi va yona. Nhlayo ya vatirhi yi hungutekile yi ya eka 1 934 ku hela ka n'wheti ya Nyenyankulu 2007, loko hi fananisa na 1 956 eka lembe leri nga hundza. Nhlayo ya lava va nga tshika ntirho a yi ri 6,8 wa tiphesente. Xiyimo xa vatirhi lavantshwa xi yime hi ndlela leyi – 84 tiphesente i vantima, laha 77 wa tiphesente wu nga wa vafambisi lava nga thoriwa ku nga vantima, kasi 45 wa tiphesente i vaxisati. Tinhlayo ta vanhu lava nga thoriwa ku fikela siku ra 1 Dzivamisoko 2007 ku sukela ku hela ka n'wheti ya Mawuwani 2007 88 wa tiphesente wa vantima na 40 wa tiphesente wa vaxisati, lava katsaka 80 wa tiphesente wa vafambisi lava nga thoriwa ku nga vantima, na 60 wa tiphesente wa vaxisati eka vafambisi.

Tindlela to antswisa milawu mayelana na vatirhi ti hetisisiwile laha ku nga thlela ku simekiwa na milawu ya kona. Milawu ya xiyimo xa le henhla yo fambalena na mintirho ya le handle na vufambisi, na matikhomele swa ha kaneriwa na vatirhi.

Mapfhumba yo tiyisisa xiyimo xa rihanyo yaya mahlweni, hi ku langutisa rihanyo ra mmiri na miehleketo. Makungu yo tana tindlela to pfuna vatsoniwa, na lava nga na vuvabyi bya HIV na Aids xikan'we no dyondzisa ku sivela mavabyi lawa, swi ya mahlweni, xikan'we na tindhawu ta switsundzuxo na swiletelo swa vuvabyi eka lava va swi tsakelaka swi ta hetisiwa ku nga si hela lembe. Tindlela tin'wana to pfuna ku sivela mavabyi ti katsa ku nyikiwa mintirho ya vutshunguri no pfuna hi swa rihanyo.

Banginkulu yi ya mahlweni na tindlela to ndlandlamuxa no antswisa vatirhi va yona. Tlhandla-kambirhi machudeni lama nga heta tidyondzo ta swidhlohlohloama sweswi ma tirhaka laha bangini, van'wana na vona vata thoriwa hi ku ya hi nongonoko wa Graduate Cadet Programme lowu wu nga ta ndlandlamuxiwa ku katsa na vatirhi van'wana va Banginkulu. Leswi swi ta tatisa nhlayo ya machudeni lawa dyondzelaka mintirho yi ya ka makume mbirhi hi 2008. Mapfhumba yo tiyisisa ku fungha vadyondzi, college yi hete ntirho wo tiyisisa leswaku tidyondzo hinkwato ta tirhiseka kumbe munhu a kota ku tirhisa leswi a nga swi dyondza eka mintirho yo hambana.

Ku antswisa mintirho yo lavisisa vuxoko-xoko eBanginkulu, ku tivisiwe nongonoko lowu vuriwaka research fellows, lowu vulaka leswaku vativi ehandle va kota ku endzela Banginkulu leswaku ku tava na ku avelana ka vutivi eka tidyondzo kumbe swiyenge swo karhi. Nongonoko lowu wu sungurile laha vambirhi va humaka eka matiko ya le handle va swi kotile ku tirhisa nkarhi wa vona eBanginkulu hi 2007 kasi ku languteriwe wa vumune hi ku famba ka lembe. Ku tlhele ku pfuleriwa leswaku vanhu va nga endla swikombelo swo ngenela nongonoko lowu wa lembe leri taka ra 2008.

Ku pfuna eka mintirho yo lavisisa xiyimo xa ikhonomi ya tiko, ku vile na nhlengeletano ya macroeconomic policy challenges eAfrika Dzonga yi kondleteriwile hi Kholechi ya Banginkulu hi lembe ra 2006. Nhlengeletano yi humese swiviko leswi nga nyikiwa hi vativi va ti yunivhesithi ta misava na vativi va ikhonomi va laha kaya.

Ku gimeta

Lembe leri hundzeke ri vile ro tika swinene eka Banginkulu loko swi ta eka milawu ya mafambiselo ya timali. Swiyimo eka matiko ya tinxaka-xaka a swi ri leswi nga tshembisiki, nakambe ku tsekatseka loku veke kona etimake ta matiko ya tinxaka-xaka swi komba leswaku ka hari na minthlontlho na swiyimo leswi nga tshembisiki leswi nga hi yimela emahlweni. Hambiswiritano, Banginkulu yi ta ya emahlweni yi langutana na ku fikelela mintirho ya yona naswona yi ta ringeta ku vuyisa inflexini eka swiyimo leswi vekiweke tihlo. Inflexini leyi tshamisekeke ya le hansi yi va na mpfuneto lowukulu wo huma eBanginkulu eku kuriseni ka ikhonomi na ku hlulukisa tiko ra Afrika Dzonga.

Banginkulu yi ta ya mahlweni yi hoxa xandla eka ntshamiseko wa swatimali laha tikweni. Handle ko honisa no lawuriwa ka tirhelo ra mahakelele ya tiko (National Payment system), mintlhontlho yi nga ta yi vangiswa hi ku simekiwa ka tirhelo ra Basel II emasunguleni ya lembe leri taka, na leswi nga vangiswa hi ku simekiwa ka milawu ya tiko mayelana na swikeleti lowu vuriwaka National Credit Act, ku vavisiwa hi mintswalo yale henhla eka lava nga tinghenisa eswikweletini swikulu.

A hi nge rivali leswaku timhaka ta mafambiselo ya laha ndzeni ka Banginkulu na tona ti fanele ku tekeriwa ehlokweni. Banginkulu yi ta tshama yi tinyiketele eka timhaka to letela no dyondzisa vatirhi hi ku ya hi makungu ya hina yo ringanisa vatirhi (Employment Equity Plan).

Ku nkhenisa

Ndzi rhandza ku nkhenisa vafohisi ya Presidente, Mfumu na Palamende eka nseketelo wa vona lowu yaka emahlweni. Hi ku tirhisa tirhelo ra tikomiti ta matlhelo mambirhi, Banginkulu yi swi kotile ku tshama yiri na vuxaka lebyinene na Vankwama wa timali ta tiko. Ndzi rhandza ku nkhenisa Holobye wa swatimali na xandla xakwe, Mulawurinkulu wa Nkwama wa timali ta tiko na vatirhi vakwe eka ntirhisano na nseketelo wa vona lowu yaka emahlweni.

Nakambe ndzi rhandza ku nkhenisa swirho swa vurhangeri (Board) eka ku tinyiketela ka vona eka Banginkulu. Ku tiyimisela ka vona i swa nkoka swi tiyisisa leswaku Banginkulu yi na mafambiselo ya vulangi. Hi nga si gimeta, ndzi rhandza ku nkhenisa swandla swa Ghavhurara, vulawuri na vatirhi va Banginkulu eka nseketelo wa vona lowu yaka emahlweni na ku hoxa xandla ka vona eku fambiseni Banginkulu kahle. Nhlangoano wo fana na wa hina wu va kahle ntsena loko vatirhi va vona va hlawulekile va tlhela va tinyiketela. Hakunene hi na nkateko ku kota ku tirha na vatirhi lavanene.